

В: „Литературознанието на ХХ в. Динамика на ценностите” („Боян Пенев”: София, 2010 г., приета за публикуване)

Статията е публикувана с подкрепата на проект „Трансформации на социалните науки в обществото, основано на знанието”, финансиран по програма „Млади учени” на Фонд „Научни изследвания”.

Първоначалната цел на този бе да обясни един странен начин на дефиниране на литературата, вероятно изобретен от Тери Игълтън. Ще го илюстрирам с пример от относително нов учебник по литературна теория:

[Тъй като] има много теории за литературността ... засега ще приемем най-простата възможна дефиниция, че литературата в действителност е това, което изучава теорията на литературата. [Milner 2002: 3]

Тази дефиниция на литературата на литературата би била възможно най-простата, само в случай че предметът на теорията на литературата може да бъде просто дефиниран.

Да си представим дефинирането на предмета на литературната като игра на въпроси и отговори, в която едната страна пита какъв е той, а друга опитва да даде удовлетворителен отговор. Тази игра може да бъде играна в различни контексти. Може да бъде играна например на конференция, посветена на предмета на литературознанието. Може да бъде играна от самотен изследовател, който опитва да отговори на собствените си безпредметни въпроси с дългогодишен неуморен труд. За съжаление, както знаем, подобни игри рядко дават прости отговори.

При все това не е трудно да се досетим за контекст, в който въпросът за предмета на литературната теория има прост отговор – преподаването ѝ в университетите. В този контекст отговорът на въпроса за предмета на литературната теория е предметът литературна теория.

Стратегията на дефиниране на литературата посредством предмета на литературната теория би могла да има смисъл единствено в този контекст. Впрочем струва си да се отбележи, че тя се използва предимно в учебници, и че авторите на учебници са се видели принудени да прибегнат до нея, защото жанрът е изисквал от тях такъв отговор и същевременно той не е могъл да бъде извлечен от каноничните теоретични жанрове, да речем изследвания, книги или статии (по-точно, от тях не е можел да бъде извлечен непротиворечив отговор).

Преподавателите по теория на литературата се намират в сходна ситуация, защото всеки нов семестър ги принуждава да отговарят какъв е предметът на литературната теория, при това не само пред себе си или пред студентите, не само в прословутата уводна лекция, но и пред всички онези власти, които се преплитат в институционалното поле на университета (акредитационната агенция, програмният съвет на факултета, катедрата, университетската общност, професионалната общност, институциите, предлагащи стипендии, финансиране, престой в чужбина).

За разлика от авторите на учебници обаче, преподавателите отговарят на въпроса за предмета на литературната теория преди всичко с документи – програмата и конспекта. Тези документи дефинират предмета на литературната теория посредством няколко прости операции. На първо място, те изключват второстепенния материал, при това подчинявайки се на едно контекстуално ограничение, според което обемът на първостепенния материал трябва да бъде такъв, че да може да бъде преподаден в рамките на семестъра. На второ място, те артикулират първостепенния материал, канона на теорията, като 15 лекции или изпитни въпроси (разбира се, тук се опирам на собствения си опит, но конкретният брой на въпросите едва ли има значение). Накратко, предметът литературна теория бива артикулиран в съответствие с прагматичните изисквания на преподаването, като учебни единици.

Артикулирането на учебните единици като правило следва два основни принципа – на проблема и школата. Но след средата на 1990-те, както в българското, така и в англоезичното преподаване на теория, вторият от тези принципи придобива все по-голяма сила. Причината за това е, че проблемите все повече изглеждат фалшиви единства. Да вземем един относително литературен проблем като жанра. Дори да има

предпочитана теория за жанра, преподавателят не би могъл да мисли или представя тази теория като единствена. Но от друга страна, не може да преподава различни теории, без да артикулира допълнително проблема за жанра в съответствие с принципа на школата, тъй като различните теоретични школи наричат жанр твърде различни неща, и тъй като не съществува метатеория, способна да осигури взаимната преводимост на различните теоретични езици. В резултат на това в рамките на учебната единица 'жанр' обикновено възникват микроединици като 'деконструктивистката концепция за жанра', 'феноменологическата концепция за жанра' и т.н. Впрочем принципът на школата също често бива допълнително артикулиран на микроединици, например автори.

В *Археология на знанието* Фуко изброява няколко разпространени дискурсивни единства – авторът, обектът, текстът. Дискурсът на литературната теория има още едно ключово единство – школата. Бихме могли да приемем, че това единство функционира приблизително по същия начин, както автора, като свръхавтор, който позволява един архив от изказвания да бъде приписан на субект, което на свой ред позволява този архив да бъде свързан с определен исторически момент, приблизително както литературният автор позволява определени творби да бъдат свързани с момент от литературната историята; наред с това свръхавторът на литературната школа позволява да бъдат описвани отношенията на конфликт, допълване, пародирание, между съответния архив и архивите на други свръхавтори; накрая, литературната школа позволява съответния архив да бъде коментиран, така че да се разкрие отвъд разпръснатостта на изказванията му принципът на тяхното единство (да речем преминаването отвъд затвореността на структурализма или аполитичността на постструктурализма).

Не е трудно това понятие за школа да бъде критикувано, като се покаже, че то в крайна сметка представлява фалшиво единство, че съществуват ключови автори, които не могат да бъдат свързани с школи, от рода на Фуко, Делюз или Рансиер, че всяка теория е всъщност теория, и свеждането ѝ до школа опростява вътрешната ѝ противоречивост, че обединяването на теоретическите текстове в школи в крайна сметка води до изграждането на един голям разказ за историята на литературата.

Но съществуват по-дълбоки основания да опитаме да мислим теорията отвъд школите. Ще опитам да изясня тези основания, като представя накратко един дебат от последните години, в чийто лозунг донякъде страният термин посттеория.

Дебатът бе задействан от публикувания през 1999 г. сборник *Пост-теорията: Нови*

теоретични направления

включващ докладите от едноименна конференция, организирана от Единбургския университет. Основният аргумент, артикулиран от конференцията, може да бъде сведен до следното: през 1990-те теорията е изгубила онова, което я прави теория, защото се е превърнала в дисциплина; ключова роля за дисциплинирането на теоретичното знание е изиграло институционализирането му в университетите; това институционализиране е съвпаднало с въвеждането на два нови принципа на оценяване – *research assessment*, изследователската оценка на студентите, и *quality assurance*, акредитацията, позволяваща оценката на преподавателите; тези нови принципи на оценяване са повлияли преподаването на теория, защото от една страна тя е станала ключова за всеки студент, който трябва да пише изследователски текст, но от друга вече се е налагало тя да бъде преподавана по начин, който да я превърне в относително прост инструментариум, който да може да бъде овладян за семестър и прилаган в рамките на едно двуседмично изследване; акредитацията от друга страна е довела до съревнование, изискващо от професионалната общност да пише много и бързо; в крайна сметка и двата принципа на оценяване са предизвикали превод на теорията на езика на институционалната практика, в съответствие с налаганите от нея времеви и стратегически ограничения; този превод е станал възможен благодарение на дискурсивния механизъм на школата, посредством дестилирането на теорията до школи; това дестилиране не просто изкривява теорията, то е начинът, по който се прави теория днес; то е проблем, защото е несъвместимо с етоса на теорията, който предполага да се поставят под въпрос основанията на хуманитарните науки; [xiv] за да се справим с този проблем, трябва да минем отвъд теория, да се занимаваме с пост-теория, в двойни смисъл на онова, което идва след и което стои зад теорията (приблизително съответстващ на начина, по който Лиотар мисли пост-модернизма); казано по друг начин, ако перифразираме идната демокрация на Дерида, трябва да се занимаваме с идната теория.

Единбургската конференция върху пост-теорията представя преди всичко позицията на онзи дял от професионалната общност, който се възприема като повече или по-малко свързан с деконструкцията (в нея участват ключови имена като Джофри Бенингтън, Кристофър Норис, Никлърс Ройл, Катрин Белси, макар да е направен опит да бъдат включени перспективите на постмарксизма, феминизма и рефлексивната социология на Бурдийо). На следващата година друг дял от професионалната общност провежда конференция за пост-теорията и публикува сборник с относително непреводимото заглавие *What's Left of Theory*. Замисълът на сборника е да обяви възникването на нова политическа критика, преминала отвъд теорията, към една принципно нова констелация на литературата, критика и лява политика; минаването отвъд теорията е станало необходимо, понеже високата теория, артикулирана като серия от школи, се е оказала неспособна да мисли собствената си историчност (вследствие на което се е превърнала в набор от универсални инструменти, приложими към всеки контекст, във всяка историческа и културна ситуация).

Консервативният дял от професионалната общност възприема тези два сборника като признание от страна на самите теоретици, че теорията се е оказала в крайна сметка временно явление, което е на път да си иде, отстъпвайки мястото си на вечните начинания на естетиката, филологията, хуманизма, марксизма. Ще посоча само няколко от най-известните текстове, защитаващи една или друга версия на тази позиция - *Четенето след теорията*

на Валънтайн Кънингам,

След Теорията

на Тери Игълтън, «Да се ориентираме в цирка на фантазията по фактите» на Джонатан Бейт,

Новата естетика, Животът след теорията, Критически изследвания: Пост-теория, култура и критика

Ще илюстрирам консервативната с основния аргумент от *Четенето след теорията* на Валънтайн Кънингам: триумфът на теорията след 1970-те е върнал преподаването на литература в същото положение, в което го е заварил Айвър Ричардс; днес студентите са не по-малко неспособни да четат литературни текстове от известните студенти на Ричардс; причината за това е, че разноречието на теоретичните школи в крайна сметка принуждава студентите да правят избори между понятия, изследователски стратегии, модели на аргументация, които изглеждат еднакво приложими към всички текстове и поради това могат да бъдат избирани не откъм самите текстове, а единствено откъм допълнителни съображения от рода на политиката на изследване; теоретичните школи е трябвало да изострят зрението ни за литература, но вместо това са се оказали непрозрачни; единственият изход от това положение е връщането към самите текстове посредством практикуването на близко четене; близкото четене би могло да ни върне усетът за онова, което е стояло в основата на четенето на литература преди нашествието на теорията – моралните и хуманистични ценности, тактът и вниманието към текста; разбира се, всяко четене се основава върху теория, но да минем отвъд теорията не означава да я забравим, а да открием начин да я свържем със сърцевината на великата западна традиция.

Тук няма да се опитвам да оценявам тези аргументи за минаването отвъд теорията. Но ще опитам да резюмирам логиката на дебата, опирайки се на вероятно най-важния текст от този дебат, *Бъдещето на теорията* на Жан-Мишел Рабате, след което ще опитам да предложа решение на основния проблем, пред който ни изправя тази логика.

Рабате описва дебата за пост-теорията, опирайки се на теорията на Лакан за четирите дискурса, върху които се основава всяка социална връзка. Както е известно, основата на тези дискурси е този на господаря. Лакан изяснява този дискурс,

изхождайки от един постулат на тогавашната семиотика – всяка семиотика артикулира цялата семантична вселена; но тъй като тази семиотика е съставена от ограничен брой елементи, а семантичната вселена е безкрайна, тя неизбежно съдържа поне един знак, който обозначава необозначеният остатък от вселената, онова, което остава в излишък спрямо всеки знак, нещо повече от знак, и в крайна сметка – самото отсъствие на знак; дискурсът на господаря се основава върху тъкмо такива знаци на неозначеното; тъй като субектът никога не може да бъде сведен до знак, тъй като той винаги е нещо повече от знак, той може да бъде означаван единствено със знаците на господаря; но в такъв случай всяка идентичност се гради върху идентифицирането на себе си със знака на господаря (най-малкото защото всяка идентичност може да бъде представена под формата на изказване ‘аз съм х’, където аз означава азът, а й – онова нещо-повече-от-знак, с което той се идентифицира). Но всяка подобна идентификация неизбежно дава остатък, обектът а, екскрементът, онова, което не може да бъде идентифицирано със знака на господаря. Останалите три конститутивни дискурса опитват по един или друг начин да се справят с това малко а. Всъщност от тях ни интересуват само два – тези на университета и хистерията. Първият от тях опитва, опирайки се на определена мрежа от означаващи, да артикулира неидентифицирания остатък на малкото а така, че да го впише в определен дискурс на господство. Вторият, дискурсът на хистерията, настоява върху разликата между това малко а и дискурса на господаря според Лакан той може да бъде сведен до въпроса “защо да съм това, което казвате, че съм”, до настояването върху това, че дискурсът на господаря не е успял да означаи нещо, и тъкмо то е реалното себе си). И тъй, основната теза на Рабате е, че теорията възпроизвежда дискурса на хистерията, и че институционализирането на нейния хистеричен дискурс в университетите е довело до хистеризирането на самите университети; дебатът за пост-теорията е ефект на тъкмо това хистеризиране, защото всички аргументи в този дебат могат да бъдат сведени до посочването на някакъв остатък, който дискурсът на теорията не е успял да включи, и който в крайна сметка е реалността на литературата – близкото четене, политическата критика, проблематизирането на основанията, ценностите на хуманизма и традицията.

Ако приемем това описание на дебата за пост-теорията, би следвало да видим в него един възлов проблем – как е възможно да бъде институционализиран един хистеричен дискурс, как е възможно да бъде превърнат в дискурс на университета, без да престане да бъде себе си.

Съмнявам се, че е възможен универсален отговор на този въпрос. Когато в началото на 1970-те теорията започва да навлиза в университетите, като един нов господарски дискурс, означаващ онова, което дотогавашното университетско литературознание не е било в състояние да означаи, предизвиквайки у смутената академия въпроса “защо казвате, че нещата стоят така, както казвате”, хистеризиращият ефект на теорията изглежда някак естествен, и дискурсивният механизъм на разделението по школи допринася за това, позволявайки на теорията непрестанно да казва нещо друго

(впрочем една отслабена форма на този хистеризиращ ефект на школите може да бъде наблюдавана и днес у студентите, които се питат как е възможно в една научна дисциплина да съществуват разногласия по всички важни въпроси).

Днес школите са се превърнали в ключовия механизъм, осигуряващ трансформирането на хистеричния дискурс на теорията в университетски дискурс. Поради това можем да останем верни на духа на теорията, единствено ако минем отвъд тях. Но с какво можем да ги заменим? Как да продължим да произвеждаме със средствата на теорията онзи хистеризиращ дискурс, който тя е произвеждала до средата на 1990-те, при това в рамките на университета? С други думи, как да преподаваме теория без школи? Как да артикулираме предмета теория и следователно предмета на теорията, без да прибягваме до големите единства на школите?

Според мен си струва да опитаме да мислим предмета на теорията като особено знание, продукт на своеобразна революция в хуманитарните и социалните науки, сравнима с революцията, предизвикана от раждането на клиниката; особено знание, позволяващо да се виждат симптоми там, където преди са били виждани само естествени и лесно разгадаеми знаци; знание, несъвместимо с естествената нагласа (Алфред Шютц е сравнявал ситуацията, в която запазваме естествената си нагласа, с айсберг, от който е видима само една десета, докато останалите девет десети остават под водата, виждани, но незабелязвани; теорията може да бъде мислена като особен род знание, насочващо погледа към тези незабелязвани девет десети, откриващо следите им в забелязаното). Историята на теоретичното знание може да бъде преподавана, като се артикулира с употребите му, неговите практики и дисциплини. Единствата, върху които би се основавал артикулираният по този начин предмет на теорията, не биха забранявали школите, но биха включвали литературния анализ, интерпретацията, коментара, близкото четене, археологията, генеалогията, деконструирането, симптоматичното четене, политическата критика, професионализирането на теорията. Основният принцип, който биха следвали тези единства, е да представят теоретичното знание в действие (и следователно политиката, функционирането и историята му, при това без да прибягват до наивното прилагане на подходи върху текстове).

Всеки, който преподава внимателно, знае, че преподаването преминава в борба с един въпрос, който неизменно настоява в очите на студентите – защо да се занимаваме с теория. Предметът на теорията зависи от този въпрос и мисленето на теорията като подходи не е в състояние да му отговори.

Цитирана литература:

Millner, A., J. Browitt. 2002. *Contemporary Cultural Theory*. Routledge